

The Ritual of Reading Khayyam's Poems: An Investigation into the Reasons for its Prevalence and Validity on the Coast of the Persian Gulf and in Bushehr

Mojahed Gholami*

Seyyed Amir Reza Basri**

Abstract

The ritual of reading Khayyam's poems, as one of the most beautiful and distinguished manifestations of the regional culture and art of the Persian Gulf coast and Bushehr, is a tradition with a long history. It consists of music, dance and the recitation of the poems of Omar Khayyam, accompanied by instruments such as the double reed flute and flute. The quatrains (*rubā'īyāt*) of Khayyam, on the one hand, due to their themes of life's transience, the uncertainty of human fate, disregard for and forgetfulness of past sorrows, living in the present, indifference toward life's hardships, and a tendency to view life as simple, and, on the other hand, because of their resonance and convergence with the principles and lifestyle of people whose beliefs and philosophy have been influenced by Khayyam, have provided the basis for the people of Bushehr Province to turn toward Khayyam's quatrains and transform them into a distinctive form of indigenous and local music of the region. Adopting an ethnological approach and descriptive-analytical method, this paper has been conducted using both fieldwork and library sources. The significance of this research lies in its importance to explore the reasons for the prevalence and vitality of the ritual of reading Khayyam's poems in Bushehr and the place Khayyam occupies among the people of this region. The analysis showed that several factors contributed to the local inclination toward Khayyam's poetry in Bushehr. The people's life philosophy, shaped by the region's geographical conditions, showed a natural congruence with Khayyam's thoughts and worldview. His expertise in astronomy also resonated deeply with the seafaring occupations of Bushehr's inhabitants, further strengthening this connection. In addition, the presence of prominent local poets such as Fayeze Dashti and Maftun, along with the formal similarities between the two-couplet and quatrain, helped to foster appreciation for his work. Finally,

*Associate Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Persian Gulf University, Bushehr, Iran. (Corresponding Author) mojahed.gholami@pgu.ac.ir

**Master's Student in Persian Language and Literature (Sustainability Literature), Persian Gulf University, Bushehr, Iran. seyedamirreza.basri@gmail.com

How to cite article:

Gholami, M., & Basri, S. A. R.. (2025). The Ritual of Reading Khayyam's Poems: An Investigation into the Reasons for its Prevalence and Validity on the Coast of the Persian Gulf and in Bushehr. *Journal of Ritual Culture and Literature*, 4(7), 141-162. doi: [10.22077/jerl.2025.8808.1194](https://doi.org/10.22077/jerl.2025.8808.1194)

Copyright: © 2025 by the authors. *Journal of Ritual Culture and Literature*. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

the influence of pastoral literature and local folk songs contributed significantly to shaping the people's receptiveness to Khayyam's poetry.

Keywords: Persian Gulf, Bushehr, Ethnology, Omar Khayyam, The Ritual of Reading Khayyam's Poems, The Ritual of Reading Yazleh.

Introduction

The ritual of reading Khayyam's poems is a unique and distinctive form of indigenous ritual and music on the shores of the Persian Gulf and in Bushehr Province. This tradition has a long history, transmitted from past to present and from one generation to the next, reflecting a prominent and particular manifestation of the culture, art, and way of life of the people of Bushehr. As its name suggests, this gathering is performed around the quatrains of Omar Khayyam of Nishapur. The people of this region regard the purpose of participating in and performing this ritual as setting aside hardships, sorrows, and difficulties, and instead cherishing the present moment.

This practice is formed through the interweaving of music, literature, and art, and because of its compatibility with the principles and lifestyle of the people—and the resonance of Khayyam's voice and worldview with theirs—it has become intertwined with the social discourse and the lived experience of Bushehr's inhabitants. The gatherings of this ritual, while presenting and recalling Khayyam's life philosophy, also generate joy and collective dancing among the participants, joy that arises from transcending the sorrows of a transient and unstable world.

Given the importance of this ritual as an indigenous musical tradition of Bushehr, the research questions are:

1. For what reasons have Khayyam's quatrains been sung and performed on the shores of the Persian Gulf, in Bushehr, far from his birthplace in Nishapur, and transformed into a distinctive and unique form of the region's local music?
2. Alongside Khayyam's quatrains, what is the basis and rationale for the reception of the poems and quatrains of other prominent Persian poets within the ritual and music of this tradition?

This paper examines the place of the ritual and music of reading Khayyam's poems among the people of the Persian Gulf coast and Bushehr, and the presence of Khayyam in the lives of the people of this region.

Research Methodology

This study has been conducted with an ethnographic approach and through a descriptive–analytical method, using fieldwork and library sources. Ethnography, or anthropology, is a research method within anthropological studies that involves an in-depth examination of individuals' beliefs, values, worldviews, lifestyles and social customs.

Discussion

Khayyam was born in Nishapur, and it would naturally be expected that the tradition of reading Khayyam's poetry should have originated in Khorasan and Nishapur before spreading to other lands and cities. Yet, it is remarkable that the poetry of this renowned poet from Nishapur has, in fact, given rise to a popular ritual on the shores of the Persian Gulf, particularly in Bushehr, where it is performed in harmony with the region's local music.

According to sociologists, geography influences the behavioral characteristics and lifestyle of societies: peoples of warmer climates, unlike those of colder regions, tend to be more joyful, pleasure-seeking, and carefree. Bushehr's geographical and climatic conditions, characterized by a warm climate, have shaped the inclination of its people toward Khayyam and his poetry. Qualities such as joyful living, pursuit of pleasure, disregard for life's hardships, and a deep appreciation for culture and the arts—traits that are manifest among the people of Bushehr—are in full harmony with Khayyam's worldview, his philosophy of life, and his literary ethos.

Furthermore, astronomy was among the sciences in which Khayyam possessed profound knowledge, and Bushehr, renowned globally for its seafaring traditions, has a cultural affinity with this dimension of Khayyam's thought. On another level, because the people of Bushehr have long been familiar with desert life, shepherding, and pastoral traditions, many of the region's songs, chants, and musical performances may be considered part of a "shepherding literature." These songs, typically accompanied by instruments such as the double reed flute and flute, parallel the rustic and lyrical qualities of Khayyam's quatrains. Indeed, since the quatrains form itself can be seen as a kind of pastoral literature, it does not require grand instruments for musical rendering; rather, when performed with the double reed flute or flute, it resonates naturally with the rhythms of local life and tradition.

Conclusion

The ritual of reading Khayyam's poems is one of the most beautiful and outstanding manifestations of the culture and art of the coastal regions along the Persian Gulf and Bushehr Province. It is an ancient ritual in which the blending of music, dance, and the recitation of the poems of Omar Khayyam, accompanied by instruments such as the double reed flute and the flute, forms its essence. The people of this region, influenced by the geographical conditions and the hardships of life in this climate, have for generations lived with the meanings and themes of these poems and quatrains. From the way of life of the inhabitants of this land, it seems as though they have spent their entire lives in Khayyam's school of thought, making his philosophy and worldview the guiding principle of their lives. Great individuals of this community consider the themes and philosophy of Khayyam's quatrains to reflect their own conditions and language, to the extent that they regard him as a citizen of Bushehr—born of this land, with his beliefs and philosophy shaped by life in this very region. In these gatherings and assemblies, in addition to the recitation of Khayyam's quatrains, which make up the greater part of these sessions, verses and quatrains by Hafez, Saadi, Khwaja Abdullah Ansari, Baba Taher, and other quatrain poets are also sometimes read. The reason for this is the presence of similar themes and concepts in their poetry, which resonate with the spirit of Khayyam's verses.

آیین خیام‌خوانی با درنگی بر چرایی رواج و روایی آن در کرانه خلیج فارس و بوشهر

مجاهد غلامی*

سید امیررضا بصری**

چکیده

آیین خیام‌خوانی یکی از زیباترین و برجسته‌ترین تجلیات فرهنگ و هنر اقلیمی کرانه خلیج فارس و بوشهر با پیشینه‌ای طولانی است که موسیقی، پایکوبی و خواندن اشعار خیام نیشابوری همراه با آوای سازهایی از قبیل «نی جفتی» و «فلوت»، شاکله آن را به وجود آورده است. رباعیات خیام از یک سو به سبب اشتغال بر مضامینی چون ناپایداری زندگی و ناپیدایی سرانجام آدمی، بی‌اعتنایی و فراموشی رنج‌های گذشته، زیستن در اکنون و بی‌توجهی به دشواری‌های زندگی و ساده انگاشتن آن و از دیگر سو تطابق و همگرایی آن با اصول و شیوه زندگی مردمی که عقاید و فلسفه خیام در وجود آن‌ها راه یافته، زمینه‌ساز گرایش مردم استان بوشهر به رباعیات این شاعر نامدار و تبدیل آن به گونه‌ای خاص و منحصر به فرد از موسیقی بومی و محلی این منطقه شده است. رویکرد این پژوهش قوم‌شناسی و به شیوه توصیفی-تحلیلی بوده، برای انجام آن از یافته‌های میدانی و منابع کتابخانه‌ای استفاده شده است. پژوهش حاضر به دلیل اهمیت مسئله در یافتن پاسخ‌هایی برای دلایل رواج و روایی خیام‌خوانی در بوشهر و جایگاه خیام میان مردم این منطقه انجام شده است. طبق بررسی‌ها مشخص شد که دلایل مختلفی همچون ۱. تطابق فلسفه زیستی مردم بوشهر با افکار و مسلک خیام به دلیل شرایط جغرافیایی، ۲. نجوم‌شناسی خیام و پیوند آن با اشتغال مردم بوشهر به دریانوردی، ۳. حضور دوبیتی‌سرایان مطرحی همچون فایز دشتی و مفتون در بوشهر و مشابهت قالب دوبیتی با رباعی ۴. ادبیات شبانی و آوازهای بومی و محلی در گرایش مردم استان بوشهر به رباعیات خیام تأثیرگذار بوده است.

کلیدواژه‌ها: خلیج فارس، بوشهر، قوم‌شناسی، خیام نیشابوری، خیام‌خوانی، یزله‌خوانی.

*دانشیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خلیج فارس، بوشهر، ایران (نویسنده مسئول).
mojahed.gholami@pgu.ac.ir

**دانشجوی کارشناسی ارشد، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خلیج فارس، بوشهر، ایران.
seyedamirreza.basri@gmail.com

۱. مقدمه

قوم‌شناسی یا مردم‌شناسی یکی از روش‌های تحقیق و مطالعات انسان‌شناسی است که در آن به مطالعه و بررسی عمیق درباره اعتقادات، باورداشت‌ها، ارزش‌ها، شیوه زندگی و رسوم اجتماعی افراد پرداخته می‌شود. در واقع قوم‌نگار یا مردم‌نگار با حضور در میدان تحقیق و با جهان‌بینی افراد مشارکت‌کننده در محیط اجتماعی مورد مطالعه، به جمع‌آوری اطلاعات و توصیف سبک زندگی، شیوه رفتاری، فرهنگ و رسوم اجتماعی افراد و جامعه آماری می‌پردازد و آنچه را به کار مردم‌شناس می‌آید، فراهم می‌کند و مردم‌شناس نیز با روش مقایسه‌ای و ترکیب و طبقه‌بندی، داده‌های خام به‌دست‌آمده را بررسی، تحلیل و تبیین می‌کند. با این حال مردم‌شناس نیز می‌تواند همچون مردم‌نگار با حضور در محیط و ثبت مشاهدات خاص خود، نسبت به جامعه آماری اشراف یابد و سپس به تبیین و تحلیل و سازماندهی نتایج آن بپردازد. مطابق آنچه گفته شد، قوم‌شناسی فرایندی پژوهشی است که از طریق تجربه‌های تحقیق و مشاهدات میدانی، به بررسی و تحلیل کیفی شیوه زندگی و آداب و رسوم اجتماعی و فرهنگی گروه یا جوامعی خاص می‌پردازد. خیام‌خوانی نیز به عنوان آیینی دیرساله در کرانه خلیج فارس و استان بوشهر، جلوه‌گاهی از اصول و سبک زندگی مردم این مناطق است که با نگرشی قوم‌شناسی و در پیوند با جهان‌بینی این مردمان، می‌توان به بررسی و تبیین این آیین و موسیقی بازسته بدان به مثابه آیین بازتاب دهنده سبک زندگی مردم استان بوشهر پرداخت.

خیام‌خوانی یا «خیامی» آیینی است که پیشینه‌ای دیرپا دارد و طی دوره‌های بسیار طولانی از نسلی به نسل دیگر رسیده و نمایان‌کننده جلوه‌ای خاص و برجسته از فرهنگ، هنر و شیوه زیست مردم بوشهر است. چنانکه از نام این آیین برمی‌آید، محوریت اجرای این محفل بر رباعیات خیام نیشابوری است. مردمان این منطقه هدف از اجرای این آیین و مشارکت در آن را نادیده گرفتن دشواری‌ها، رنج‌ها و مشکلات و در مقابل غنیمت شمردن لحظه حال می‌دانند. خیام‌خوانی از ترکیب موسیقی، ادبیات و هنر شکل گرفته و به سبب تطابق با اصول و سبک زندگی و همگرایی و هم‌زمان بودن خیام با مردم استان بوشهر، با بخشی از گفتمان اجتماعی و نوع زیست مردم این اقلیم پیوند یافته است.

تصویر ۱: یکی از خیام‌خوانی‌های بوشهر (حکمت‌شعار، ۱۴۰۱)

با وجود این، خیام‌خوانی پیش از اینکه برای مردم بوشهر یک محفل موسیقی باشد، تجربه‌ای فلسفی برای گذر از رنج گذشته، زیستن در لحظه اکنون و بی‌توجهی به دشواری‌های زندگی و ساده انگاشتن آن است:

فلسفه خیام هیچ وقت تازگی خود را از دست نخواهد داد. چون این ترانه‌های در ظاهر کوچک ولی پُر مغز تمام مسائل مهم و تاریک فلسفی که در ادوار مختلف انسان را سرگردان کرده، افکاری که جبراً به او تحمیل شده و اسرار لاینحل را مطرح می‌کند. خیام ترجمان این شکنجه‌های روحی شده، فریادهای او انعکاس دردها، اضطراب‌ها، ترس‌ها، امیدها و یأس‌های میلیون‌ها نسل بشر است که پی در پی فکر آن‌ها را عذاب داده است. خیام سعی می‌کند در ترانه‌های خودش با زبان و سبک غریبی همه مشکلات، معماها و مجهولات را آشکارا و بی‌پرده حل کند (هدایت، بی‌تا: ۱۵).

از نگرگاهی دیگر، خیام‌خوانی به نحوی روایت دردی است که درمان نیز درون آن نهفته است؛ دردی که آن را در بن‌مایه اصلی زندگی مردم این منطقه نیز می‌توان مشاهده کرد. مردمی که به‌نوعی شعر خیام را وصف حال خود می‌دانند و این بزم‌نشینی‌ها را بهانه‌ای می‌کنند برای آساییدن از رنج‌ها و دشواری‌های زیستن.

برپایی محافل خیام‌خوانی، در کنار ارائه فلسفه خیامی زندگی، به سبب شادی نهفته در آن، شمع و پایکوبی دسته‌جمعی را میان حاضران ایجاد می‌کند. شعفی که با گذر از غم‌های دنیای ناپایدار حاصل می‌شود. چنین امری به سبب شرایط سخت تأثیرپذیرفته از آب و هوای گرم و زندگی دشوار به سبب مشکلات معیشتی و مشقت شغلی مردم بوشهر، با اقبال به فلسفه ارائه‌شده خیام و مجالس و محافل خیامی، می‌تواند تسکین دهنده‌ای هر چند موقت برای دشواری‌های زندگی مردم این منطقه باشد. همان‌گونه که خیام به جام باده پناه می‌برد و با می‌ارغوانی می‌خواهد غم و اندوه زندگی را به فراموشی بسپارد و آسایش فکری به دست آورد، مردم استان بوشهر نیز برای فراموشی رنج و مشقت زندگی، با برپایی محافل و دورهمی‌های خیام‌خوانی، به فلسفه زندگی که در رباعیات خیام تجلی‌یافته، پناه می‌برند و دمی خوش باشی و آسایش فکری را برای خود حاصل می‌کنند.

چنانکه آشکار است نفوذ فکر، آهنگ دلفریب، نظر موشکاف، وسعت قریحه، زیبایی بیان، صحت منطق، سرشاری تشبیهات ساده‌بی‌حشو و زوائد و مخصوصاً فلسفه و طرز فکر خیام که به آهنگ‌های گوناگون گویاست و با روح هر کس حرف می‌زند، از مقام ترجمندی برخوردار است (ر.ک: هدایت، بی‌تا: ۳۸). شاعران متعددی بر آن بوده‌اند که با تأثیر از خیام شعر بسرایند و از افکار و فلسفه او الهام بگیرند، اما هیچ‌یک نتوانسته‌اند به خوبی و فصاحت و نگاهی ساده و واقع‌بینانه، که خیام نسبت به زندگی و شیوه زیستن دارد، عمل کنند؛ لذا همگرایی و همزادپنداری درونمایه و فلسفه رباعیات خیام با احوال مردمی که عقاید و فلسفه این شاعر فیلسوف در آن‌ها نهادینه شده، ترجمان جایگاه بسیار

رفیع و ویژه خیام و آیین خیام‌خوانی میان مردم استان بوشهر است. با توجه به اهمیت آیین خیام‌خوانی و نقش آن به‌عنوان موسیقی بومی استان بوشهر، پرسش‌های اصلی که پیش چشم می‌آید، عبارت‌اند از:

- ۱- به چه دلایلی اشعار و رباعیات خیام که زاده نیشابور است، در کرانه خلیج فارس، در بوشهر و در جایی غیر از زادگاه او در قالب موسیقی خوانده و اجرا می‌شود و به گونه‌ای خاص از موسیقی بومی این منطقه تبدیل شده است؟
 - ۲- در کنار رباعیات خیام، مبنای دلیل استقبال از اشعار و رباعیات دیگر شاعران برجسته ادب فارسی در آیین و موسیقی خیام‌خوانی چیست؟
- هدف اصلی این پژوهش در کنار پاسخ‌گویی به پرسش‌های مطرح‌شده، بررسی جایگاه آیین و موسیقی خیام‌خوانی میان مردم کرانه خلیج فارس و استان بوشهر و حضور خیام در زندگی مردم این منطقه است.

۲. پیشینه پژوهش

تاکنون آثار بسیاری درباره خیام و رباعیات او نوشته شده و افکار و رباعیات این شاعر نامدار از منظرهای مختلف بررسی شده است. در منابعی نه چندان متعدد نیز به صورت کوتاه و مختصر به شناسایی و بیان توضیحات مرتبط با آیین خیام‌خوانی پرداخته شده است. اما هدف این پژوهش، آن است که ضمن بررسی جایگاه خیام در میان مردم استان بوشهر، دلایلی نیز برای رواج و روایی خیام‌خوانی در این منطقه ارائه شود.

درباره معرفی افکار، فلسفه و شعر خیام چنانکه گفته شد، کتاب‌ها و مقاله‌های متعددی به چاپ رسیده است. از جمله صادق هدایت در کتاب *ترانه‌های خیام* (۱۳۱۳) به بررسی و تشخیص رباعیات اصیل و غیراصیل خیام پرداخته است. او برای افزایش دقت کار، ترانه‌های تردید آمیز را که نسبت دادنشان به خیام باید با احتیاط صورت بگیرد، با ستاره برجسته کرده است. محمدعلی فروغی و قاسم غنی نیز در کتاب *رباعیات خیام نیشابوری* (۱۳۷۲) مانند صادق هدایت تلاش کرده‌اند رباعیاتی را که قطعاً می‌تواند سروده خیام باشد، معرفی نمایند. علی دشتی در *دمی با خیام* (۱۳۷۷) به معرفی خیام، اندیشه‌ها و رباعیات او پرداخته است. علی تسلیمی کتاب خود را با عنوان *رباعی‌های خیام و نظریه کیمیت زمان* (۱۳۹۱) به بخش‌بندی‌های سه‌گانه پیش‌خیامی، خیامی و پس‌خیامی تقسیم کرده و اندیشه‌های خیامی را در این سه دوره و در آثار شاعران، فیلسوفان و نمایشنامه‌نویسانی که اندیشه‌هایی مانند خیام داشته‌اند، بررسی کرده است. محمد رضا قنبری نیز در کتاب *خیام‌نامه* (۱۳۹۸) زمانه و زندگی خیام، اندیشه‌ها و شعر او را مورد توجه قرار داده است. حسین دانش و رضا توفیق در کتاب *خیام نیشابوری، زندگی، افکار و رباعیات* (۱۳۹۹)، به شرح زندگی، آثار و افکار حکیم خیام نیشابوری می‌پردازند. مه‌بود فاضلی نیز در *نظام فکری خیام* (۱۳۸۷) با بررسی مکتب خیامی، اصول و ویژگی‌های این مکتب را

نشان داده است. افزون بر این‌ها، منابع انگشت‌شماری نیز هستند که آیین و موسیقی خیام‌خوانی را به صورت کوتاه معرفی کرده‌اند. حسن ذوالفقاری در کتاب *زبان و ادبیات عامه ایران* (۱۳۸۷) اشعار عامه در بوشهر را بررسی کرده و در این راستا بسیار مختصر به آیین و موسیقی خیام‌خوانی نیز اشاره داشته است. محسن شریفیان و سیدقاسم یاحسینی نیز در کتاب *موسیقی بوشهر پس از اسلام* (۱۳۸۹) به معرفی موسیقی خیام‌خوانی در بوشهر پرداخته‌اند. مصطفی باباخانی نیز در مقاله «خیام‌خوانی» (۱۳۹۵) که در جلد چهارم *دانشنامه فرهنگ مردم ایران* به چاپ رسیده است، به صورت ویژه آیین و موسیقی خیام‌خوانی در بوشهر را توضیح داده و تأکید کرده است که این موسیقی فقط برای خواندن اشعار خیام نیست. عباس قنبری عُدیوی هم در پژوهش «جلوه‌های حکیم خیام نیشابوری در فرهنگ مردم ایران» (۱۴۰۳) ضمن بررسی و تحلیل جلوه‌های اندیشگانی خیام در فرهنگ مردم ایران، آیین خیام‌خوانی را به مثابه یکی از موسیقی‌های محلی استان بوشهر کاویده است.

۳. بحث و بررسی

خیام‌خوانی به عنوان آیینی دیرساله، از زیباترین و دل‌انگیزترین جلوه‌های موسیقی بومی و محلی کرانه خلیج فارس و بوشهر به شمار می‌آید. استان بوشهر خاستگاه بسیاری از موسیقی‌های بومی است که از این میان آیین خیامی در میان مردم این منطقه دارای ارج و ارزش بسیاری است.

این فرم از موسیقی که فقط در بندر بوشهر قابل ملاحظه است، چه از نظر ساختار موسیقایی و چه به لحاظ مفاهیم درونی و کارکردهای آن در میان انواع کارکردهای موسیقی نواحی ایران، منحصر به فرد است. وجه تسمیه نام این کارگان بی‌شک به خاطر استفاده از رباعیاتی است که لااقل تعدادی از آن‌ها منتسب به خیام است (شریفیان و یاحسینی، ۱۳۸۹: ۸۱).

خیام، شاعر نامدار و رباعی‌سرای بی‌بدیل ادب فارسی، به سبب پیام و مفاهیم بازتاب داده در رباعیات خود ناظر بر مفاهیمی از قبیل زیستن در اکنون و فراموشی رنج‌ها و آلام زندگی، همگرایی بسیار قوی با شیوه زیست مردم استان بوشهر پیدا کرده است؛ چنانکه نمود گرایش و علاقه مردم این منطقه به خیام را می‌توان در برپایی و برگزاری محافل موسیقی خیام‌خوانی و الگوبرداری از اندیشه و مشرب این شاعر فیلسوف در زندگی دید. کمتر شب‌هایی را می‌توان در بوشهر و کوچه‌های آن دید که با نوای گرم خیام‌خوانان در محافل و بزم‌نشینی‌های خیامی سپری نشود. این مورد ترجمان جایگاه بسیار رفیع و ویژه خیام و آیین خیام‌خوانی میان مردم استان بوشهر است. بزم‌نشینی خیامی در مجالس شادی، آیینی، سرور، جشن‌ها، حنابندان، ختنه‌سوران و عروسی‌ها اجرا می‌شود.

مردم بوشهر از دیرباز وقایع روز خود را که اغلب با دشواری زندگی به سبب رنج و مشکلات معیشتی و دشواری شغلی این منطقه همراه بوده، با اقبال به خیام و فلسفه

او و با برپایی محافل و دورهمی‌های شادایانه خیامی جبران می‌کردند. ترانه‌های خیام آنچنان مطابق فرهنگ و شیوه زیست مردم بوشهر است و با این گروه هم‌زمانی دارد که بوشهری‌ها این شاعر فیلسوف را شهروندی از این استان بر می‌شمارند که گویی تمام عمر خود را در این منطقه زیسته و فلسفه، افکار و مشربی مطابق با خواسته و کامه مردمان این منطقه ارائه داده است. رباعیات خیام به سبب این همگرایی و هم‌زمانی، از نیشابور فاصله‌ای طولانی را سفر کرده و در کرانه خلیج فارس و در بوشهر، در قالب موسیقی بومی و محلی این منطقه خود را تثبیت نموده است.

۳-۱. دلایل احتمالی رواج آیین خیام‌خوانی در بوشهر

خیام، زاده نیشابور است و طبعاً می‌بایست آیین خیام‌خوانی در خراسان و نیشابور به وجود بیاید و از آنجا به دیگر سرزمین‌ها و شهرها برود، اما شگفت آنکه شعر این رباعی‌سرای نامبردار نیشابوری در کرانه خلیج فارس و بوشهر همراه با موسیقی محلی جنوب به شکل‌گیری آیینی پرطرفدار انجامیده است. با بررسی‌های صورت گرفته، تلاش می‌شود دلایل رواج و روایی خیام‌خوانی در استان بوشهر به دست داده شود. در این باره افزون بر گفتگو با افرادی که سال‌ها در برپایی این آیین در بوشهر دست داشته‌اند، از مشاهدات میدانی و منابع کتابخانه‌ای بهره برده شده است.

۳-۱-۱. همخوانی فلسفه خیام با نگرش زیستی مردم بوشهر به دلیل شرایط جغرافیایی

آنچه از فکر فلسفی خیام بر می‌آید و در اشعار و رباعیاتش بازتاب یافته، سفارش او به زیستن در اکنون و غنیمت شمردن دم، فراموش کردن افکار و رنج‌های گذشته، شادزیستی و ناپایدار دانستن زندگی و پیش چشم داشتن سرانجام نامعلوم آدم‌یان و زبونی‌شان در برابر سرنوشت است. این مضامین در رباعی‌های بسیاری از خیام دیده می‌شود؛ به عنوان نمونه: بر چهره گل نسیم نوروز خوش است در صحن و چمن روی دل‌افروز خوش است از دی که گذشت هر چه گویی خوش نیست خوش باش و زدی مگو که امروز خوش است (خیام، ۱۳۷۲: ۷۵)

و نیز:

می خوردن و شاد بودن آیین من است فارغ بودن ز کفر و دین، دین من است
گفتم به عروس دهر کابین تو چیست؟ گفتا: «دل خرم تو کابین من است»
(خیام، ۱۳۸۸: ۸۰)

در اندیشه خیام آینده را اعتباری نیست و آنچه اصالت دارد، اکنون است. او آینده را یک تصویر ذهنی موهوم می‌داند که درگیر شدن و فکر کردن به آن، ما را از شاد زیستن و زندگی در لحظه باز می‌دارد. خیام بر آن است که ما نمی‌توانیم به چگونگی اشیاء پی ببریم و نخواهیم دانست که از کجا می‌آییم و به کجا می‌رویم در صورتی که طبیعت آرام و

بی‌اعتنا وظیفه خود را انجام می‌دهد و همه کوشش‌های ما در مقابلش بی‌فایده و اندوه و شادی ما نزد آن یکسان است و دنیایی که در آن زندگی می‌کنیم پُر از درد و شرّ همیشه‌گی است و پادشاهان با آن همه فرّ و شکوه و پری‌رویان با آن همه زیبایی به خاک نیستی هم آغوش شده‌اند و ذرات تن آن‌ها در تنگنای گور از هم جدا می‌شود. گذشته جز یادگاری درهم و رؤیایی بیش نیست و آینده نیز مجهول است، پس همین دم را که زنده‌ایم، دریابیم و خوش باشیم (هدایت، بی‌تا: ۳۴). جهان‌بینی خیّام و آنچه می‌خواهد در بیان عقاید و فلسفه خود ارائه دهد، همواره با هشدار و اعتراض همراه است. او پیوسته انسان را در مقابل ناسازگاری‌های خلقت به خوش بودن و شاد زیستی دعوت می‌کند «زان پیش که سبزه بر دمد از خاکت»؛ امّا آنچه را که می‌توان در پیوند فلسفه زیستی مردم بوشهر با افکار، عقاید و فلسفه خیّام اشاره کرد، شرایط و موقعیت جغرافیایی استان بوشهر است. مبتنی بر نظریه‌های جامعه‌شناسان، جغرافیا بر خصایص و ویژگی‌های رفتاری و شیوه زیست جوامع تأثیرگذار بوده است. ابن خلدون (۷۳۲-۸۰۸ ه‍.ق) از کسانی است که به تأثیر اقلیم و جغرافیا بر شیوه زندگی و رفتارهای جوامع باور دارد. او معتقد است به دلیل تأثیر آب و هوا بر مردم منطقه، مردم نواحی گرمسیر برخلاف افرادی که در نواحی سردسیر به سر می‌برند، مردمانی عسرت‌طلب، شادتر و بی‌قیدتر هستند. مردم کشورهایی که در آب و هوای بحری به سر می‌برند به سبب اینکه هوای این‌گونه مناطق به علت انعکاس اشعه انوار صفحه دریا دارای حرارت و گرمی مضاعف است، همچون مردمانی که در دیگر مناطق گرمسیر به سر می‌برند، شادتر و فارغ‌تر هستند (ابن خلدون، ۱۳۸۲: ۱۵۸). بدین ترتیب ابن خلدون اختلاف طبع انسان‌ها را با محیط و آب و هوا مرتبط می‌سازد و کیفیات هوا را در اخلاق و شیوه زیست مردم نواحی مختلف مؤثر می‌داند. منتسکیو (۱۶۸۹-۱۷۵۵ م)، متفکر و فیلسوف مطرح فرانسوی نیز معتقد است مردم کشورهای گرمسیر احساس شادی و خوشبختی بیشتری نسبت به مردم کشورهای معتدل و سردسیر دارند (۱۳۴۹: ۳۹۴). بر این اساس صفات روحی، رفتاری و عواطف قلبی انسان در آب و هوای مختلف، متفاوت است. از منظر موسیقایی نیز مردمانی که در آب و هوای گرم به سر می‌برند، به موسیقی با ریتم تندتر علاقه‌مند هستند. ابن خلدون بر این باور است مردمانی که در مناطق با آب و هوای گرم زندگی می‌کنند، از منظر موسیقایی علاقه‌مند و شیفته موسیقی با ریتم و ضرب تند هستند (۱۳۸۲: ۱۵۸-۱۵۹). به گفته منتسکیو

من در انگلستان و ایتالیا ابرائی دیدم که بازیگران و نمایشنامه و موسیقی آن‌ها یکی بود ولی همین موسیقی در افکار این دو ملت چنان تأثیرات متفاوتی می‌کرد که باور کردنی نیست، به قدری یکی آرام و دیگری پر شور است که نمی‌توان تصور کرد (منتسکیو، ۱۳۴۹: ۳۹۳).

لذّت‌جویی و در پی آن تبلی و کاهلی نیز در کنار شادزیستی، بخشی از صفات و ویژگی‌های مردم مناطق گرمسیر است. وی معتقد است به سبب تأثیر آب و هوا بر مردم یک منطقه،

مردمان مناطق گرمسیر، برخلاف افرادی که در مناطق سردسیر به سر می‌برند، قوت و تحرک کمی دارند (همان: ۳۹۰). سیداسماعیل جرجانی (۴۳۴-۵۳۱ ه‍.ق)، طبیب و فیلسوف و دین‌پژوه نامبردار ایرانی نیز بر این باور است که

مردمان مسکن‌های گرم، از نظر تمامی قوت‌های بدنی دچار ضعف می‌شوند و در پی آن سبب کاهش نیرومندی و تحرک آن‌ها خواهد شد، حال آنکه مردمانی که اهل مسکن‌های سرد هستند، افرادی قوی و دلیر هستند و از تحرک بسیاری برخوردارند (ر.ک: جرجانی، ۱۳۸۲: ۸-۲۲).

با توجه به خصایص مردم مناطق گرمسیر و طبق نظر ابن خلدون و منتسکیو، مردم بوشهر نیز به دلیل شرایط جغرافیایی و آب و هوای گرم دارای صفات شادزیستی، لذت‌جویی، تنبلی، بی‌توجهی به دشواری‌های زندگی و ساده‌انگاشتن آن، بی‌اعتباری دنیا، عشرت‌طلبی، بی‌قیدی، توجه به فرهنگ و هنر و... هستند. این ویژگی‌ها به علاوه مسائل جغرافیایی و اقلیمی در گرایش مردم این خطه به خیام و شعر او تأثیر داشته است. که تمام این خصایص مطابق با افکار، مسلک و فلسفه زیستی ارائه‌شده توسط خیام است؛ درواقع موسیقی خیام‌خوانی به واسطه فرم ساده و فلسفه‌ای که در اشعار خیام بوده، توان عهده‌داری بخشی از گفتمان اجتماعی و نوع زیست مردم شهر بوشهر را دارا شده است. مردم بوشهر به دلیل شرایط سخت متأثر از آب و هوای گرم و زندگی دشوار به سبب رنج و مشکلات معیشتی و مشقت شغلی این منطقه، با اقبال به خیام و فلسفه ارائه شده او، سختی‌ها، مشکلات و ناکامی‌های خود را با برپایی آیین و موسیقی خیام‌خوانی جبران می‌کنند. در رواج خیام‌خوانی در بوشهر، هم فلسفه و اندیشه خیام دخیل بوده و هم فرم رباعی که برای به‌خاطر سپردن، ساده بوده است. هرچند خیامی یا خیام‌خوانی به نظر در بوشهر، انتخابی از سر اندیشه نبوده است؛ درواقع این رخداد به‌صورت ناخودآگاه و متأثر از روحیه هلنیستی و یا اپیکوری و معطوف به شادزیستی مردم این منطقه شکل گرفته و رواج پیدا کرده است. «فلسفه این جهانی خیام که در بوشهر ذیل خوش بودن در این دم کوتاه زندگی معناپذیر شده، مکانیسمی برای تحمل زندگی سخت در این آب و هوا و شرایط سخت معیشتی بوده است؛ نوعی بهشت‌سازی ذهنی این جهانی برای گریز از شرحی عرق‌ریز واقعیت زندگی» (مؤذنی، ۱۴۰۰).

خیام پس از بیان نکات فلسفی در اشعار خود، مخاطب خود را پیایی به شادی و خوش‌باشی دعوت می‌کند: «خوش باش دمی که این جهان می‌گذرد».

با در نظر گرفتن بی‌ثباتی عالم وجود و زندگی این دنیا، خیام خواننده شعر خود را از آنچه بی‌ثبات و فناپذیر است به آنچه در زندگی اهمیت دارد، متوجه می‌کند. چیزی که از نظر او اهمیت دارد، علاوه بر خدا- که خیام به او اعتقاد داشته است- محبت و شادی و بهره‌مند شدن از لذت‌های زندگی است. دم را غنیمت شمار و قدر زندگی شادمانه را بدان (فاضلی، ۱۳۸۷: ۸۷)؛ به عقیده خیام چون جهان پوچ و ناپایدار است و در نهایت همه خاک

خواهند شد، پس باید به شادی و پایکوبی پرداخت. این موضوع را بنا بر آنچه در بیان صفات و شیوه زیستی مردم بوشهر ذکر شد، در شاکله اصلی زندگی مردم این منطقه نیز می‌توان مشاهده کرد که به نوعی شعر خیام را وصف حال خود می‌دانند و با سرلوحه قرار دادن تفکرات و عقاید او و با برپایی مجالس و خوش‌نشینی‌های خیام‌خوانی، این اصل مهم زندگی را که بر محور واقعیت ارائه شده، گرامی می‌دارند و آن را بهانه‌ای می‌کنند برای دمی آساییدن از رنج زیستن.

باید دانست هرچند خیام عمیقاً به شادی معتقد بوده ولی شادی او همیشه با فکر عدم و نیستی توأم است؛ از این رو همواره معانی فلسفه خیام در ظاهر به خوش‌گذرانی دعوت می‌کند، اما درواقع همه گل و بلبل، جام‌های شراب، کشتزار و تصویرهای شهوت‌انگیز او جز تزئینی بیش نیست، مثل کسی که بخواهد خودش را بکشد و قبل از مرگ به تجمل و تزئین اتاق خودش بپردازد. از این جهت خوشی او بیشتر تأثرآور است. خوش باشیم و فراموش کنیم تا خون، این مایع زندگی را که از هزاران زخم ما جاری است، نبینیم (هدایت، بی‌تا: ۳۵).

در واقع مردمان بوشهر که فلسفه و مشرب فکری خیام، نخوانده در آن‌ها نهادینه شده است، به سبب تطابق این عقاید با شیوه زندگی‌شان، مفاهیم ارائه شده خیام را با جان و دل دریافته‌اند و مجالس و دورهمی‌های خیام‌خوانی را محفلی برای رهایی از رنج، سختی و احساسات ناخوشایند و رسیدن به شادمانی و خوشبختی دانسته‌اند. شادزیستی و شادباشی مردم بوشهر که برخاسته از تأثیر آب و هوای منطقه‌ای است نیز نقش مؤثری در علاقه مردم ساکن این شهر به موسیقی با ریتم تند دارد و تمایل به این سبک از موسیقی نیز می‌تواند دلیلی بر گرایش مردم بوشهر به رباعیات خیام باشد؛ چرا که موزون و آهنگین بودن رباعیات خیام و اینکه می‌توان این نوع رباعیات را در قالب آواز و ریتم خواند، در توجه مردم این منطقه به رباعیات پیرنیشابور تأثیرگذار بوده است. از دیگر سو گرایش موسیقی بوشهری به ریتم تند و در نتیجه آن نشاط‌بخشی و شادباشی، ارتباطی آشکار با شادزیستی بازتاب‌یافته در رباعیات و اشعار خیام دارد.

کوتاهی وزن و سادگی در حفظ و خوانش رباعیات خیام، می‌تواند دلیلی دیگر بر توجه مردم بوشهر به رباعیات این شاعر فیلسوف در موسیقی بومی این منطقه باشد، اما آنچه آیین و موسیقی خیام‌خوانی را زیبا و بومی‌تر کرده، آن است که مردم بوشهر با توجه به ریتم و سبک خاص موسیقی و ادبیات بوشهر، رباعیات خیام را نیز که خود موزون است و قابلیت خوانده شدن در قالب آواز دارد، مطابق موتیف‌های موسیقی بوشهر در آورده‌اند و این رباعیات را در پیوند با سبک موسیقی این منطقه اجرا می‌کنند. در کنار رباعیات خیام، از «یزله‌خوانی» نیز به‌عنوان فرم کهن موسیقی حماسی رایج در بوشهر استفاده می‌شود. آمیزگی خیام با یزله‌خوانی که از فرم‌های کهن موسیقی بوشهر است، صبغه بومی به آن داده و به نوعی آن را با موسیقی بوشهر منطبق کرده است. خیام‌خوان‌ها پس از اجرای یک

یا چند رباعی به یزله‌خوانی می‌پردازند و دوباره رباعیات خیام را از سر می‌گیرند. امروزه به دلیل مسلمان بودن مردم بوشهر، یزله معمولاً با جمله «صلی علی النبی یا هو...» آغاز می‌شود. وقتی هم که بخواهند شعر یا ملودی یک یزله را به یزله دیگری تبدیل کنند، از همین جمله استفاده می‌کنند. در یزله معمولاً یک نفر میان‌داری می‌کند و می‌خواند و مابقی با او همراهی می‌کنند:

صلی علی النبی یا هو	
خار تو پامن	نمی شامن
بودرش با	نمی شامن
کند پامن	نمی شامن
پشت پامن	نمی شامن
خار مغیلو	نمی شامن
تو پوی زلیخو	نمی شامن
خار اروون	نمی شامن
تو پوی شلون	نمی شامن

صلی علی النبی یا هو ... (ر.ک: شریفیان و یاحسینی، ۱۳۸۹: ۷۹-۸۲).

۳-۱-۲. ستاره‌شناسی و دریانوردی؛ زمینه ساز گرایش مردم بوشهر به خیام

نجوم و ستاره‌شناسی یکی از علوم می‌بوده که خیام نسبت به آن شناخت و آگاهی بسیار داشته است. او آثاری در این باب نوشته و دستورالعمل‌هایی برای ستاره‌شناسان ارائه نموده که مطابق با آن می‌توانستند رویدادهای آسمانی را سنجیده و پیش‌بینی کنند. مراتب دانش خیام از علم نجوم را در رباعیات و اشعار او نیز می‌توان مشاهده کرد. از دیرباز در بوشهر، «دریانوردی» اصلی‌ترین و مهم‌ترین شغل مردم بوده و از همین طریق ارتزاق و گذران زندگی می‌کرده‌اند و این مسئله آن‌ها را با ستاره‌شناسی و از راه‌گذر این امر با خیام مرتبط می‌ساخته است. پیشه و شغل اغلب مردم بوشهر صیادی و دریانوردی بوده است و برای یافتن مسیر و راه‌هایی که می‌خواستند از آن گذر کنند به دانش ستاره‌شناسی نیاز داشته‌اند. بدین سبب می‌توان گفت آن‌ها به مطالعات ستاره‌شناسی خیام پرداخته‌اند و از این طریق با خیام شاعر نیز آشنا شده‌اند و با خواندن رباعیاتش با او انس و الفت گرفته‌اند؛ درواقع رباعیات خیام در بوشهر، همچون پیری است که مردم او را هم‌زبان و هم‌درد خود دانسته‌اند و پای سخنان او نشسته و بدان خوگیر شده‌اند. دور نیست این نیاز آن‌ها را به مطالعات و پژوهش‌های ستاره‌شناسی خیام کشانده باشد و با خیام و رفته‌رفته افزون بر مطالعات ستاره‌شناسی‌اش، با رباعیات او نیز آشنا شده باشند و این رباعیات که گذران زندگی و بی‌وفایی دنیا را نشان می‌داده، در دریا و سختی‌های آن نوعی آرامش را

برای آن‌ها ایجاد می‌کرده است (مؤذنی، ۱۴۰۰). مردم بوشهر به دریانوردی اشتغال داشتند و از نجوم بومی برای پیدا کردن مسیرها استفاده می‌کردند و دانش و تسلط خیّام به ستاره‌شناسی به یکی از دلایل علاقه‌مندی مردم بوشهر به او تبدیل شده است (سلیمانی، ۱۴۰۱). با بیان این تفاسیر، دریانوردی و ستاره‌شناسی به‌نوبه خود زمینه‌ساز آشنایی مردمان کرانه خلیج فارس و بوشهر با رباعیات خیّام بوده است و رفته‌رفته این آشنایی در برپایی مجالس و محافل خیّام‌خوانی بازتولید شده است.

۳-۱-۳. فایز دشتی؛ زمینه‌ساز گرایش مردم بوشهر به رباعیات خیّام

محمّدعلی دشتی متخلص به «فایز» و مشهور به «فایز دشتی»، شاعر دوبیتی‌سرایی نام‌آشنای بوشهر است که دوبیتی‌هایش او را از نمایندگان برجسته و شاخص شعر عامه و ادبیات فولکلور نموده است. او را باید پس از باباطاهر همدانی از بزرگ‌ترین و برجسته‌ترین دوبیتی‌سرایان ایران دانست. به درستی گفته شده است که اگر بخواهیم یک مثلث از رباعی و دوبیتی‌سرایی در تاریخ ادبیات ایران ترسیم کنیم، در کنار خیّام و باباطاهر همدانی، ضلع سوم را باید فایز دشتی در شمار آورد. مضامینی که در دوبیتی‌های فایز دشتی بازتاب یافته، عشق، احساسات انسانی، غم و اندوه، سوز هجران و درماندگی است که با زبانی عاطفی و ساده و با شور و سوز فراوان ارائه می‌کند. آنچه در پیوند فایز دشتی به‌عنوان دوبیتی‌سرایی برجسته بوشهری و مردم این منطقه با رباعیات خیّام باید گفته آید، آن است که استان بوشهر منشأ این دوبیتی‌سرایی مشهور و نام‌آشنای ایران است و مردم این نواحی به اشعار و دوبیتی‌های غمگینانه و سوزناک او با موسیقی شروه‌خوانی بسیار علاقه‌مند هستند همچنین دوبیتی تشابه‌سازی با رباعی دارد و می‌توان به گرایش مردم استان بوشهر به رباعی و به‌طور ویژه رباعیات خیّام به سبب جایگاه والا و شایسته آن اشاره کرد.

به دلیل وجود شاعران دوبیتی‌سرایی چون فایز و مفتون، شروه‌خوانی از دیرباز در تاریخ موسیقی این ناحیه رواج داشت. سپس در مقابل این سبک از موسیقی محلی، محفل‌خوانی یا بزم‌خوانی قرار گرفت که موسیقی مهیج و شاد، بر پایه خوانش رباعیات است که اغلب به خیّام نسبت داده می‌شود (حکمت‌شعار، ۱۴۰۱)؛ بدین سبب از دیرباز ریشه چنین موسیقی‌های بومی در بوشهر وجود داشته است؛ البته در بیان بررسی تاریخی، زمان و هنگامه مرسوم شدن خیّام‌خوانی در بوشهر به پیش از پیدایش و ظهور فایز دشتی به‌عنوان شاعری دوبیتی‌سرا برمی‌گردد. اما با وجود چنین پیشینه موسیقی بومی در بوشهر و با ظهور شاعرانی چون فایز دشتی و مفتون، که از دوبیتی‌سرایان برجسته بوشهر هستند، دوبیتی بسیار مورد توجه قرار گرفت و گرایش به رباعیات خیّام و برپایی آیین و دوره‌می‌های خیّام‌خوانی میان مردم این نواحی جایگاه ویژه‌تری پیدا کرد.

۳-۱-۴. ادبیات شبانی؛ زمینه‌ساز گرایش و پیوند مردم بوشهر به رباعیات خیام

ادبیات شبانی یکی از گونه‌های ادبی از ادبیات عامه و فولکلور است. ادبیاتی که اصول و سبک زندگی روستایی را در برابر دید مخاطب قرار می‌دهد. ادبیات شبانی مقوله‌ای ادبی است که محتوای مختص به خود را دارد و در نوع خود یگانه است و بیشتر به جهان طبیعت می‌پردازد؛ جهان طبیعی که شبانان و روستاییان در آن زندگی می‌کنند. ادبیات شبانی دارای مضامین و درونمایه‌هایی برگرفته از محیط و زیستگاه طبیعی، روستا و در ارتباط با دام‌ها، حتی خانه و محل اتراق دام‌ها و وسایلی در ارتباط با زندگی روزمره اوست (ر.ک: فتّاحی و دیگران، ۱۴۰۰: ۷ و ۸)؛ به بیانی دیگر «شکل اجتماعی زندگی روستایی را مناسبات ارضی، زراعی، دامپروری و نظایر آن تعیین می‌کند و مجموعه این روابط و مناسبات در هنر و ادبیات شبانی نمود یافته است» (مختاباد و رنجبر کرانی، ۱۳۹۲: ۵۶). امروزه می‌توان ادبیات شبانی را شامل شعر، آواز، موسیقی و هنر نقاشی دانست. از بخش‌های مهم و دیرین ادبیات عامه، ترانه‌ها و آوازهای محلی و بومی هستند که ریشه در فرهنگ اقوام دارند. برخی از محققان ادبیات عامیانه معتقدند که قدیمی‌ترین سازندگان و مجریان ترانه‌ها، چوپانان بوده‌اند که هنگام چرانیدن گله در مراتع سرسبز از دلتنگی یا از سر ذوق بدان پرداخته‌اند (فتّاحی و دیگران، ۱۴۰۰: ۱۲). با بیان این توضیحات، در مناطق گرمی همچون استان بوشهر به سبب آنکه مردمانش بیشتر با صحراگردی، چوپانی و دامداری مأنوس هستند، می‌توان برخی از آوازها، ترانه‌ها و موسیقی‌های این منطقه را با عنوان ادبیات شبانی قابل تأمل قرار داد؛ آواهایی که همراه با آلات موسیقی همچون «نی جفتی» و «فلوت» خوانده می‌شود. دوبیتی و رباعی را نیز می‌توان در محدوده ادبیات شبانی قرار داد؛ زیرا برای قرار گرفتن در قالب آواز و موسیقی نیازمند آلات موسیقی فاخر نبود و با همراهی نی جفتی و فلوت قابل اجرا بود، لذا مردم این نواحی به رباعیات خیامی که برای آن‌ها به مثابه یک هم‌زمان بود و اندیشه و تفکرات او با شیوه زندگی آن‌ها همگرایی قوی داشت، علاقه نشان دادند و در مجالس و دورهمی‌های خیام‌خوانی که با فرم ساده‌ای برگزار می‌شد، این رباعیات را با همراهی نی جفتی، فلوت، دایره و سازهای کوبه‌ای به اجرا در می‌آوردند.

۳-۲. رباعیات برگزیده خیام در آیین خیام‌خوانی

یکی از مشکلات بزرگ در مورد خیام نیشابوری و آثارش، تعیین و تشخیص رباعیات او است. در باب تعداد رباعیات اصیل خیام که یقیناً از آن او باشد، میان پژوهشگران ادب فارسی اختلاف نظر وجود دارد. هرکدام از این پژوهشگران تعدادی از رباعیات را که مسلماً از خیام باشد، با توجه به کهنه‌ترین آثار و مجموعه‌هایی که رباعیاتی از خیام ذکر کرده‌اند و تمامی مطابق با افکار و عقاید حقیقی خیام باشد، معیار و میزان قرار داده‌اند و بر وفق این ضوابط به تعدادی دیگر از رباعیات رسیده‌اند که تمامی محتمل است که از

آن خیام نیشابوری باشد.

با این همه، بررسی و تحلیل خوش‌نشینی‌های خیامی نشان می‌دهد که تمام رباعیاتی که به طور قطع و یقین متعلق به خیام باشد و یا منسوب به او، در مجالس و محافل خیام‌خوانی خوانده نمی‌شود و فقط تعدادی از این رباعیات برگزیده و اجرا می‌شود. در پیوند با رباعیات برگزیده خیام در محافل خیام‌خوانی، آنچه مسلم است انتخاب رباعیاتی است که مطابق با قاعده زیستی مردم بوشهر است و اصول فلسفی و مشرب زیستی‌ای همچون نقد جور و جفای زمانه، فراموشی و گذر از غم‌های گذشته و شاد زیستی و لذت بردن از لحظه حال را آشکارتر و با تأکید بیشتر گوشزد کند تا در کنار برپایی شور و شغف در حاضران، کناره گرفتن از رنج زیستن را نیز در آن‌ها ایجاد کند و مورد توجه قرار دهد. دیگر آنکه آیین خیام‌خوانی در بوشهر پیشینه‌ای کهن دارد و گویا اجرای این آیین با آهنگ امروزی، از سال ۱۲۱۵ در این منطقه مرسوم شده و در گذر زمان تغییراتی جزئی در سبک و سیاق آن پدید آمده است؛ با وجود این، آنچه می‌توان در پیوند انتخاب رباعیات برگزیده شده از خیام در محافل خیامی بیان داشت، رباعیات دست به دست شده نسل‌های مختلف خیام‌خوانان است. با وجود پیشینه زیاد این آیین در بوشهر، خیام‌خوانان گذشته با توجه به نسخه‌ای از رباعیات خیام که در دست داشته‌اند، تعدادی رباعی را برگزیده و در مجالس خیامی به اجرا در می‌آورده‌اند که این رباعیات نیز نسل به نسل و دست به دست میان خیام‌خوانان چرخیده و در سال‌ها و دوره‌های مختلف و هم‌اکنون خوانده و اجرا می‌شود. اگرچه در دوره‌های مختلف، بسته به سلیقه خیام‌خوانان تعدادی از رباعیات به‌تازگی وارد چرخه ابیات برگزیده خیام در این آیین شده است، اما اجرای همان رباعیات دست به دست شده در دوره‌های مختلف نیز برای محدود بودن تعدادی از رباعیات خیام در آیین خیام‌خوانی می‌تواند دلیلی قابل تأمل باشد.

بنا بر یک بررسی میدانی، نمونه‌های رباعیات اصیل و حقیقی خیام که بر حسب بسامد، بیشتر در محافل خیام‌خوانی خوانده و اجرا می‌شود، عبارت‌اند از:

بر چهره گل نسیم نوروز خوش است در صحن چمن روی دلفروز خوش است
از دی که گذشت هر چه گویی خوش نیست خوش باش و زدی مگو که امروز خوش است
(خیام، ۱۳۷۲: ۷۵)

در کارگه کوزه‌گری رفتم دوش دیدم دو هزار کوزه گویا و خموش
ناگاه یکی کوزه برآورد خروش کو کوزه‌گر و کوزه‌خر و کوزه فروش
(همان: ۱۰۰)

این کوزه چو من عاشق زاری بوده است در بند سر زلف نگاری بوده است
این دسته که بر گردن او می‌بینی دستی است که بر گردن یاری بوده است
(همان: ۷۴)

دریاب دمی که با طرب می‌گذرد
پیش آر پیاله را که شب می‌گذرد
(همان: ۸۷)

بی‌دادگری شیوۀ دیرینه‌ی توست
بس گوهر قیمتی که در سینه‌ی توست
(همان: ۷۴)

و آن تازه به‌ار زندگانی دی شد
افسوس ندانم که کی آمد؟ کی شد؟
(همان: ۸۶)

بی باده کشید بار تن نتوانم
یک جام دگر بگیر و من نتوانم
(همان: ۱۰۴)

وین عمر به خوشدلی گذارم یا نه
کاین دم که فرو برم برآرم یا نه
(همان: ۱۰۹)

در پیش نهاده کَلّه‌ی کیکاووس
کو بانگ جرس‌ها و کجا ناله کوس؟
(همان: ۹۹)

با لاله‌رخی اگر نشستی خوش باش
انگار که نیستی چو هستی خوش باش
(خیام، بی‌تا: ۱۰۶)

با موی سپید قصد می‌خواهم کرد
این دم نکنم نشاط کی خواهم کرد؟
(همان: ۱۰۷)

چون لاله رخ و چو سرو بالاست مرا
نقاش ازل بهر چه آراست مرا
(همان: ۵۰)

چنانکه گفته شد برخی از رباعیاتی که در مجالس و محافل خیام‌خوانی خوانده می‌شود، منسوب به خیام هستند. همچون این رباعی که در چاپ‌های خیام، فقط در تصحیح صادق هدایت آمده است و در طبع‌های معتبر نیست و در منابع کهن نیز به اسم خیام نیامده

این قافله‌ی عمر عجب می‌گذرد
ساقی غم فردای حریفان چه خوری

ای چرخ فلک خرابی از کینه‌ی توست
ای خاک اگر سینه‌ی تو بشکافند

افسوس که نامه‌ی جوانی طی شد
آن مرغ طرب که نام او بود شباب

من بی می ناب زیستن نتوانم
من بنده آن دم که ساقی گوید

تا کی غم آن خورم که دارم یا نه
پُرکن قلدح باده که معلوم نیست

مرغی دیدم نشسته بر باره‌ی طوس
با کَلّه‌ی همی گفت که: «افسوس افسوس

خیام اگر ز باده مستی خوش باش
چون عاقبت کار جهان نیستی است

فردا علم نفاق طی خواهم کرد
پیمانه‌ی عمر من به هفتاد رسید

هر چند که رنگ و بوی زیباست مرا
معلوم نشد که در طرب‌خانه‌ی خاک

است:

دوران جهان بی می و ساقی هیچ است بی زمزمه نای عراقی هیچ است
هر چند در احوال جهان می نگریم حاصل همه عشرت است و باقی هیچ است
(همان: ۱۰۵)

صادق هدایت نیز خود یقین ندارد که این رباعی از خیام باشد. او معتقد است این رباعی بر فرض هم از خود خیام نباشد، از پیروان خیلی زبردست او خواهد بود که مستقیماً از اندیشه و سبک خیام الهام گرفته است و دیگر نمی شود حاصل کارش را از رباعیات حقیقی این شاعر فیلسوف تشخیص داد. رباعی زیر نیز که به نام خیام در افواه است، منتسب به چندین شاعر از جمله ابوسعید ابوالخیر است.

هنگام سپیده دم خروس سحری دانی که چرا همی کند نوحه گری؟
یعنی که: نمودند در آیین صبح کز عمر شبی گذشت و تو بی خبری!
(همان: ۹۶)

۳-۳. شعر حافظ و دیگر شاعران در خیام خوانی های بوشهری

طرز بیان، اصول ذهنی و عقاید خیام تأثیر مهمی در ادبیات فارسی بعد از خود گذاشته و میدان وسیعی برای جولان شعری دیگران تهیه نموده است. بر این اساس، خیام بیشترین تأثیر را در شاعران پس از خود، بر حافظ داشته است. «مرگ، زندگی، خوشی، لذت، گذر عمر و... نمادهایی هستند که کلید فهم اندیشه های خیامانه اند و بعدها در شعر رندانه حافظ نیز تجلی می کنند» (قنبری عُدیوی، ۱۴۰۳: ۱۶۱). حافظ از افکار خیام بسیار الهام یافته و تشبیهات او را گرفته است. می توان گفت او یکی از بهترین و متفکرترین پیروان خیام است. هرچند که افکار او به پای فلسفه مادی و منطقی خیام نمی رسد (هدایت، بی تا: ۴۱). با این اوصاف چنانکه آشکار است، بسیاری از عقاید حافظ برگرفته و تقلیدی مستقیم از مسلک و عقاید خیام است که شباهت اصول ذهنی این دو شاعر بزرگ و همچنین مطابقت مضامین و مفاهیم چنین اشعاری از حافظ با اصول و فلسفه زیستی مردم بوشهر، خود دلیلی برای خوانش اشعار حافظ در کنار رباعیات خیام در مجالس خیام خوانی بوشهری است. «حافظ و سعدی در نشأت ذره، ناپایداری دنیا، غنیمت شمردن دم و می پرستی اشعاری سروده اند که تقلید مستقیم از افکار خیام است. ولی هیچ کدام نتوانسته اند در این قسمت به مرتبه خیام برسند» (همان: ۳۹). خیام بارها در تذکر مرگ تأکید دارد که ما می میریم و خاک می شویم و از خاک ما کوزه و سبو خواهند ساخت یا خشت خواهند زد (خیام نیشابوری، مقدمه، ۱۳۷۲: ۱۱۶). چنین مفهومی در شعر حافظ نیز نمایان است و می توان بر آن بود که این بازتابی از شعر خیام است:

برخی ز بتا بیا ز به دل ما حل کن به جمال خویشان مشکل ما

یک کوزه شراب تا به هم نوش کنیم زآن پیش که کوزه‌ها کنند از گل ما
(خیام، ۱۳۷۲: ۷۱)

روزی که چرخ از گل ما کوزه‌ها کند زنهار کاسه سر ما پر شراب کن
(حافظ، ۱۴۰۱: ۵۳۹)

و نیز گفته است:

به می عمارت دل کن که این جهان خراب بر آن سراسر است که از خاک ما بسازد خشت
(همان: ۱۱۱)

با همین درونمایه سعدی شیرازی نیز گفته است:

ساقی بده آن کوزه خمخانه به درویش که آن‌ها که بمردند گل کوزه گراند
(سعدی، ۱۳۴۲: ۱۸۵)

با این اوصاف، در مجالس و دورهمی‌های خیام‌خوانی علاوه بر خواندن رباعیاتی از خیام که بخش زیادی از اشعار این محفل را شکل می‌دهد، گاهی اشعار و رباعیاتی از حافظ، سعدی، خواجه عبدالله انصاری، باباطاهر و دیگر رباعی‌سرایان نیز خوانده می‌شود که دلیل آن، وجود مضامین و مفاهیم مشابه در این اشعار است، تا بدان‌جا که گویی خود خیام است که در کسوت این شاعران آن اشعار را سروده است.

۴. نتیجه‌گیری

آیین خیام‌خوانی یکی از زیباترین و برجسته‌ترین تجلیات فرهنگ و هنر اقلیمی کرانه خلیج فارس و استان بوشهر است. استان بوشهر زادگاه بسیاری از موسیقی‌های بومی و محلی است که از این میان آیین خیامی در میان مردم این منطقه دارای ارج و ارزش بسیاری است. آیینی با پیشینه‌ای طولانی که آمیختگی موسیقی، پایکوبی و خواندن اشعار خیام نیشابوری هم‌نوا با سازهایی چونان نی جفتی و فلوت شاکله آن را به وجود آورده است. رباعیات خیام به سبب مضامین و مفاهیم نهفته در آن که در بیان گذر از جهان ناپایدار، بی‌اعتنایی و فراموشی رنج‌های گذشته، زیستن در لحظه حال و بی‌توجهی به دشواری‌های زندگی و ساده انگاشتن آن است و تطابق و همگرایی بسیار قوی آن با اصول و شیوه زیستی مردمی که به دلایلی همچون شرایط سخت متأثر از آب و هوای گرم و زندگی دشوار به سبب رنج و مشکلات معیشتی و مشقت شغلی این اقلیم، فلسفه ارائه شده خیام را در ذات خود نهفته می‌بینند و به نوعی با برپایی مجالس و دورهمی‌های خیام‌خوانی، سختی‌ها و ناکامی‌های حاصل از این رنج و غم‌ها را جبران می‌کنند. مردمی که متأثر از شرایط جغرافیایی و دشواری‌های زیستن در این اقلیم، سال‌هاست نسل به نسل با مفاهیم و درونمایه این اشعار و رباعیات زیسته‌اند و از آنچه از شیوه زندگی مردم اهالی این منطقه برمی‌آید، گویی تمام عمر را در مکتب خیام به سر برده‌اند و فلسفه و مسلک او را سرلوحه زندگی خود قرار داده‌اند. انسان‌های بزرگی که آنچنان مضامین و

فلسفه رباعیات خیام را وصف حال خود و همزبان خود می‌دانند، که به نوعی او را یک شهروند بوشهری محسوب می‌کنند که در این منطقه زاده شده و عقاید و فلسفه او نیز برگرفته و حاصل زندگی در این اقلیم است. می‌توان رباعیات خیام را نوعی اعتراض و ریشخند به احوال ناپایدار جهان دانست و به نوعی حرف نهفته در دل همه مردم بوشهر است. مردمی که می‌توان این فرهنگ اعتراضی را به طور نمایان در رفتار و زندگی آن‌ها دید. دریانوردی را نیز که اصلی‌ترین و مهم‌ترین شغل مردم استان بوشهر به شمار می‌آید می‌توان به سبب مطالعات نجوم‌شناسی خیام، از عوامل آشنایی مردم این منطقه با رباعیات این شاعر فیلسوف دانست. در این میان حضور فایز دشتی و مفتون نیز به عنوان دوبیتی‌سرایان نام‌آشنای بوشهر و علاقه مردم این منطقه به این قالب و تشابه آن با قالب رباعی را در کنار ادبیات شبانی به عنوان پیوندی میان مردم استان بوشهر با رباعیات خیام، می‌توان از دیگر دلایل خوانش رباعیات خیام در موسیقی بومی استان بوشهر دانست. بنا بر مشاهدات میدانی، تمام رباعیاتی که خیام‌شناسان در تعلق آن‌ها به خیام اتفاق نظر دارند و یا رباعیاتی که در منسوب دانستن آن به خیام دچار شک و تردید هستند، در مجالس و محافل خیام‌خوانی خوانده نمی‌شوند و فقط تعدادی از این رباعیات برگزیده و اجرا می‌شوند.

در مجالس و محافل خیام‌خوانی علاوه بر رباعیاتی از خیام، اشعاری از حافظ، سعدی، خواجه عبدالله انصاری، باباطاهر و دیگر رباعی‌سرایان نیز خوانده می‌شود که دلیل آن، وجود مضامین و مفاهیم مشابه این اشعار با رباعیات خیام است. نکته مهمی که در پایان باید بدان اشاره کرد این است که خیام‌خوانی پیش از اینکه برای مردم بوشهر محفل موسیقی باشد، تجربه‌ای فلسفی برای گذر از رنج گذشته، زیستن در لحظه حال و بی‌توجهی به دشواری‌های زندگی و ساده انگاشتن آن است. مردمی که عقاید و فلسفه خیام نخوانده در ذات آن‌ها نهادینه شده و همین تطابق و همگرایی آن‌ها با فلسفه ارائه شده خیام، سبب گرایش مردم این اقلیم به رباعیات این شاعر نامدار و تبدیل آن به گونه‌ای خاص و منحصر به فرد از موسیقی بومی این منطقه شده است.

کتابنامه

- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد. (۱۳۸۲). *مقدمه ابن خلدون*. محمد پروین گنابادی (مترجم). چ ۱۰. تهران: علمی و فرهنگی.
- جرجانی، سید اسماعیل. (۱۳۸۲). *ذخیره خوارزمشاهی*. تهران: فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران.
- حافظ شیرازی، خواجه شمس الدین محمد. (۱۴۰۱). *دیوان غزلیات خواجه حافظ شیرازی* به کوشش خلیل خطیب رهبر. تهران: صفی‌علیشاه.
- حسن زاده، علی. (۱۳۹۸). *کلیات دوبیتی‌های فایز دشتی*. چ ۲. قم: نگاه آشنا.
- حکمت‌شعار، فاطمه. (۰۱ خرداد ۱۴۰۱). «خیام‌خوانی بوشهری؛ رقص شادی در قامت شعر». وبگاه کجارو. در نشانی <<https://www.ibna.ir/news/306485>>
- سلیمانی، سیمین. (۲۷/۰۲/۱۴۰۱). «خیام در زندگی روزمره بوشهری‌ها حضور دارد». اعتماد نیوز. در نشانی <<https://www.etemadnewspaper.ir/fa/Main/Detail/184873>>
- شریفیان، محسن و یاحسینی، سیدقاسم. (۱۳۸۹). *موسیقی بوشهر پس از اسلام*. تهران: آینه کتاب.
- فاضلی، مه‌بود. (۱۳۸۷). «نظام فکری خیام». *فصلنامه پژوهش‌های ادبی*. س ۵. ش ۲۰. صص ۶۱-۸۹.
- فتاحی، سروه؛ جابری نسب، نرگس؛ خاتمی، احمد. (۱۴۰۰). «ادبیات شبانی در ساحت ادبیات شفاهی کردی، مطالعه موردی بخش خاومیرآباد مریوان». *پژوهشنامه ادبیات کردی*. س ۷. ش ۲. صص ۱-۲۹.
- فروغی، محمدعلی و غنی، قاسم. (۱۳۷۲). *رباعیات خیام نیشابوری*. تهران: عارف.
- فروغی، محمدعلی. (۱۳۴۲). *غزلیات سعدی*. تهران: اقبال.
- قنبری غدیوی، عباس. (۱۴۰۳). «جلوه‌های حکیم خیام نیشابوری در فرهنگ مردم ایران». *فصلنامه فرهنگ مردم ایران*. ش ۷۶. صص ۱۵۱-۱۸۳.
- مختاباد، سید مصطفی و رنجبر کرانی، نرگس. (۱۳۹۲). «بررسی تبارشناسانه ادبیات نمایشی روستایی-شبانی (پاستورال)». *فصلنامه تخصصی هنرهای نمایشی*. ش ۸. صص ۵۳-۶۴.
- منتسکیو، بارون دو. (۱۳۴۹). *روح‌القوانین*. علی اکبر مهتدی (مترجم). چ ۶. تهران: امیرکبیر.
- مؤذنی، حمید. (۰۴ خرداد ۱۴۰۰). «رابطه بوشهری‌ها با خیام طعم خاصی دارد؛ طعم قلیه ماهی». خبرگزاری ایبنا. در نشانی <<https://www.ibna.ir/news/306485>>
- هدایت، صادق. (بی‌تا). *ترانه‌های خیام*. تهران: امیرکبیر.

